

PRIPOMBE K »DVEMA TORZOMA« (= NEDOKONČANIMA DELOMA) O SREDNJEVEŠKI HRVATSKI ZGODOVINI¹

Bogo Grafenauer

I

Dr. J. Lučić me v svojih polemikah sicer ne omenja, toda ker z zanikanjem obstoja mojih (in še nekaterih drugih avtorjev) prispevkov k obravnavanim vprašanjem² v nekem smislu zanika moj lastni obstoj, bi ga o njem rad prepričal vsaj s temile kritičnimi opombami. Sodim, da je naslednja kritična osvetlitev toliko potrebnejša, kolikor bolj nastaja videz, kot da gre le za osamljenega »heretika« v našem zgodovinoписju, ne pa za vprašanje, v katerem naše zgodovinoписje daleč ni v tolikšni meri soglasno niti po svojih delavcih, niti po obliki njihovih sodb, kakor se vedno in vedno znova trdi.

Sicer je lepo, da je Lučić priznal že v naslovu, da je predložil javnosti »dva torza«, kar po našem pravopisu pomeni »dve nedokončani deli«. ³ Če kje, pa je prav pri polemiki treba gledati, da je delo res dokončano, vsaj v tem pogledu, da so v njej navedena *dejstva* resnična, kajti le na takšnem temelju je mogoče čisto razpravljati o različnem razumevanju teh dejstev.

1.

Dr. Lučić je v tem pogledu obilno grešil celo v svojem drugem »torzu«, kjer gre za sorazmerno preprosto vprašanje, ki ga je poleg tega prof. M. Dinić do kraja natančno in podrobno pretresel:⁴

a) Po njegovem tekstu je dvomljivo, ali je mogoče sprejeti »bez rezerve... mišljenje samo nekolicine povjesničara da ‚recenzija B‘ (sc. »kratke kronike«) nije djelo samog A. Dandola«. V naglici pa je spregledal — ker kakršnokoli število zgodovinarjev, ki so samo pritegovali eni ali drugi trditvi, ne da bi problem sam študirali po doslej neobjavljenih rokopisih samih, pri takšnem »glasovanju« ne pomeni nič — da sta do Šišićevega časa obravnavala to vprašanje sploh le dva zgodovinarja (Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, 1925, 26, op. 88), medtem ko je Dinić našel še tretjega. Med temi prvi

¹ J. Lučić, Dva torza o srednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti, HZ XVIII, 1965, 285—300.

² Lučić, na n. m., 1965, 287; gl. sp. op. 24—26, 29.

³ Slovenski pravopis, SAZU, 1962, 899.

⁴ M. J. Dinić, O hrvatskom knezu Iljku, JIČ IV, 1938, 77—86; Lučić, n. n., 298—300.

(Simonsfeld) priznava polno opravičenost suma v opravičenost svojega mnenja o Dandolovem avtorstvu redakcije B (kann man... nicht ohne guten Grund die Rezension B Dandolo absprechen), drugi (Lenel) tezo o Dandolovem avtorstvu glede redakcije B najodločneje zavrača, tretji pa (Monticolo) na podlagi primerjave samih rokopisov odločno ugotavlja prav glede prizadetega mesta, da je po obeh temeljnih ohranjenih rokopisih avtentičen edino tekst recenzije A. Tako torej ostaja pristni Dandolov tekst tudi na tem mestu zgolj kratka parafraza podatkov Ivana Diakona — brez vsakršnega samostojnega podatka — kakor velja za to obdobje tudi sicer ne le za kratko kroniko, marveč tudi za obsežnejše anale.

b) Po Lučiću je »illico« le »adverb mjesta« (kakor illic, kar pogrešno izenačuje!), medtem ko se običajno uporablja kot časovni prislov (n. pr. Klotz, Handwörterbuch der lateinischen Sprache II, 17: am häufigsten übertragen auf den Zeitbegriff, auf der Stelle, sogleich, alsobald, syn. extemplo, repente; za srednjeveško latinščino J. Schmid — A. Sleumer, Kirchenlateinisches Wörterbuch, 1926, 408: sofort, auf der Stelle; E. Habel — F. Gröbel, Mittellateinisches Glossar, 1959², 183: auf der Stelle, alsbald, sofort). Hkrati s to napako je seveda tudi kritična pripomba brezpredmetna.

c) Drugi i v illico s slovanskim hipokoristikom od Ilije (Iljko) v latinščini še vedno ni pojasnjen, kajti tudi dubrovniških navedb »Ilcus« oz. »Ilcho« (kot skrajno redek primer, ki v času, ko imajo vsi knezi še *slovanska domača* in ne starosvetopisemska imena, stanja pač ne spreminja!) ni mogoče spreminjati v oklepaju v Ilicus.

2.

Še mnogo večja pa je zmeda, ki jo je Lučić uspel ustvariti v svojem *prvem torzu*.⁵ Seveda je to tudi laže razumljivo, če zgodovinar misli, da je potrebnoupoštevati kot argument znanstvene cene te ali druge teorije, »kako je javnost ovo mišljenje dočekala«, ali če sodi, da bistvena sprememba v dosedanji konstrukciji zgodovine z odstranitvijo te ali druge zgodovinske legende pomeni ne le »duboku zabludu«, marveč tudi »neznanje i diletantizam i sl.« vseh, ki so doslej obravnavali to vprašanje!⁶ Argumente te vrste bi resnično mogli pustiti spanje pravičnega v desetletjih okrog začetka našega stoletja, ko so jih uporabljali zoper Ruvarčevo razbijanje podobnih legend o srbski in črnogorski zgodovini! Zanesljivost Qualiterja in njegov postanek v 12. st. je namreč »dokazal« Lučić le s tem, da je najprej ustvaril v celotnem njegovem dosedanjem obravnavanju čudovito zmedo in posebej današnji kritiki tega vira podvrigel vrsto trditev, ki jih ta kritika ne vsebuje, zato pa prišel v opredelitvi današnje še nerazrešene problematike do popolnoma napačne opredelitve vprašanj.

a) Naprej je treba podčrtati, da je vprašanje »pristnosti« Qualiterja — če upoštevamo glede »pristnosti« oz. »originalnosti« na eni, glede »po-

⁵ Lučić, n. n. m., 285—298.

⁶ Lučić, n. n. m., 287, 289.

kvarjenosti« oz. falzifikata na drugi strani tisto strogo in precizno pojmovanje, ki ga uporablja sodobna zgodovinska tehnika in ki je precej bolj določeno od pojmovanja in pojmov, ki so jih uporabljali še pred pol stoletja⁷ — mnogo soglasnejše in jasnejše, kakor se zdi po zmedenem Lučićevem referatu, kjer se neprestano prepletajo sodbe o formalnem značaju Qualiterja s sodbami o zanesljivosti njegove vsebine. Ne glede na to, kakšno vero dajejo različni avtorji Qualiterju glede na njegovo vsebino in za kateri čas po njihovem mnenju ta vsebina velja, je treba ugotoviti, da po skoraj soglasnem mnenju naših zgodovinarjev ki so ga v 20. stoletju obravnavali, nimamo opraviti niti z avtentičnim originalnim virom, niti z njegovo direktno tradicijo (se pravi prepisom brez bistvenih sprememb); z drugimi besedami moderne zgodovinske tehnike — gre torej ali za pokvarjen vir ali za falzifikat. To velja toliko bolj, ker Qualiter po splošnem mnenju (z izjemo M. Barade) posnema obliko *listine*, s še razločnimi formalnimi listinskimi sestavnimi deli; pri tem pa ne gre za prepis, po prevladujočem mnenju pa tudi ne za navaden izpisek iz stare predloge. Odkar je Iso Kršnjavi l. 1900 ugotovil genealogijo najstarejših treh ohranjenih primerkov Qualiterja (Trogirski rkp. → Splitski rkp. → Vatikanski rkp.) in dejstvo da ohranjeni rokopisi potemtakem izhajajo iz Trogirskega rokopisa kot prvega,⁸ je po podatkih Račkega o tem rokopisu⁹ ugotovljen tudi skoraj natančen čas postanka prvega ohranjenega zapisa teksta v l. 1387—1388; tako je nedvomno datirati tekst na l. 102/103, le 20 listov oddaljen od Qualiterja in pisan z isto roko. To datiranje so pozneje vsi samo potrdili (Barada, Švob, Hauptmann, V. Novak),¹⁰ čeprav so včasih pravi avtorji datiranja ostali v temi (pri Baradi), nemalo zaradi tega, ker je Šišić kljub svoji znani akribiji spregledal, da je treba Keršnja-vijeve ugotovitve povezati s starejšimi podatki Račkega. Odkar je to storjeno, pa je vsak dvom o rezultatu neutemeljen,¹¹ kajti majhna razdalja med Qualiterjem in datiranim mestom rokopisa takega dvoma ne opravičuje.

Sodbe naših historikov o formalni strani Qualiterja so za njegovo »pristnost« dovolj nevarne. Po mnenju *I. Kršnjavija* je Qualiter »noticia napisana po starijoj privilegium povelji, ali se nema smatrati točnom kopijom, već izvatkom«; tekstno sorodnost med XVII. pogl. Tomaževe *Historiae Salonitanae*

⁷ B. Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, 1960, 373—380; L' *histoire et ses méthodes*, red. Ch. Samaran, 1961: R. Marichel, *La critique des textes*, pos. 1247—1268, in G. Ouy, *Les faux, 1367—1383*; L. Benoist, *Musées et muséologie*, *Que sais-je*, No 904, 1960, 64—83 (pos. 73 za primer pravne ostre opredelitve ob primeru umetniških del); W. H. Friedrich, *Textkritik*, *Das Fischer Lexikon* 35/2, *Literatur* II/2, 1965, 549—558.

⁸ I. Kršnjavi, *Prilozi historiji salonitanskoj Tome arcidjakona Spljetskoga*, *VZA* II, 1900, 129—134.

⁹ Fr. Rački, *Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih*, *Rad JAZU* 26, 1874, 175.

¹⁰ M. Barada, *Skup splitskih povijesnih izvora*, *Nastavni vijestnik* 49, 1940/41, 81—92, in *Postanak hrvatskog plemstva*, *ČHP* I, 1943, 202—203; D. Švob, *O hronologiji Krnjeg letopisa splitskog*, *VHAD*, NS 22—23, 1942—1943, 1—3; Lj. Hauptmann, *Hrvatsko praplemstvo*, *SAZU*, razr. za zgodovino in družb. vede, *Razprave* I, 1950, 96—99; V. Novak, *Latinska paleografija*, 1952, 235, op. 164, 237, 330 sl.

¹¹ Stj. Antoljak, *Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* IX, 1962, 56 op. 14.

in začetkom Qualiterja je razlagal z uporabo skupnega vira, pristne listine (vendar je to dokazoval samo posredno, z razmjerjem med Tomaževim tekstom in Kolomanovim privilegijem Trogiru).¹² *Ferdo Šišić* je v svoji najtemeljitejši analizi ugotovil, da je »posve izključeno«, da bi mogle nastati napake v intitulaciji Qualiterja s kakršnimkoli napačnim čitanjem pristne listine, ker »baš nijedna od poznatih Kolomanovih isprava nema take forme intitulacije«; ker je tekstna povezava Qualiterja in Tomaža s starejšim virom dokazovana le s tem mestom, je bilo tako izpodbito posredno dokazovanje Kršnjavija; edina možna razlaga sorodnosti je po Šišićevem mnenju odvisnost tega mesta v Qualiterju od Tomaževega teksta. Tako res trdi, da »u toj apendikuli ima i samostalnih stavaka sastavljačevih«, ki prevladujejo u uvodu, pa tudi nadaljevanje je delno prevzeto »možda i iz kakih historijskih bilježaka« z namenom, da pisec »ispravi Tomu«; potemtakem je torej »apendikula sastavljena prema Tomi (cap. XVII), onda možda po nekim nam nepoznatim starim historičkim bilježkama zar iz XII vijeka, ali svakako i po Kolomanovoj ispravi«.¹³ *N. Tomašiću*, čigar državnopravnim teorijam vsebina Qualiterja ni zadostovala, se »čini, da je taj dodatak sastavljen na temelju raznih listina, koje su piscu predležale... Ali uz listine mora, da je i neku historijsku bilješku imao pred sobom pisac.«¹⁴ *M. Šufflay* je bil med hrvatskimi zgodovinarji prvi, ki je iz tega položaja izvedel nujni zaključek, da je potemtakem Qualiter kot listina (oz. njen izveček) falzifikat, ki ga je glede na svoje datiranje postanka zveze hrvatskega nižjega plemstva v organizaciji 12 plemen v 14. st. datiral šele v 14. st., iz katerega je ohranjena tudi prva ohranjena oblika teksta.¹⁵ *A. Dabinović*, ki je sicer pristnost vsebine Qualiterja branil (čeprav seveda na povsem nemogoč način, da bi bilo potrebno za sestavo teksta tolikšno znanje rimskega prava iz časa pred Justinijanom, da ni mogoče, da bi si pisec »trogirske apendikule mogao sve te stvari izmisliti?!), je vendarle dopuščal možnost razprave »o tome, da li je prepisivač iz vremena prijelaza kraljevske vlasti iz Arpadove u Anžujsku dinastiju preinačio neke pojedinosti iz izvornog teksta«.¹⁶ *M. Barada* je pač dovolj poznal problematiko hrvatskih listin iz arpadovske dobe, da je uvidel, da v stari obliki ni več mogoče braniti pristnosti Qualiterja. Zato ni samo »nagrade ono dvanaest hrvatskih plemena, i to god. 1102« ostro oddelil od »1097.«, ko je »Koloman konačno zavladao Hrvatskom«, marveč trdil, da je Qualiter celo »obični sredovječni poviestni sastavak«, »drugorazredni« vir, ki ga je njegov »sastavljač« krojil in lepil iz različnih starejših predlog; on »nije ni u jednom svom dielu priepis originalne kraljevske darovnice«. Le tako se je mogel izogniti Šišićevim ugotovitvam o

¹² I. Kršnjavi, VZA II, 1900, 135—139.

¹³ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije I/1 (do god. 1107), 1914, 517, 521.

¹⁴ Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga, 1915², 136.

¹⁵ M. Šufflay, Zu den ältesten kroatisch-ungarischen Beziehungen, Ungarische Rundschau IV, 1915.

¹⁶ A. Dabinović, Hrvatsko državno pravo u davnini (Prilozi za proučavanje postanka ugovora god. 1102 /pacta conventa/ i trogirске diplome), sep. iz Mjesečnika 1937/št. 1—3, 1937, 15 op. 60, in Hrvatska državna i pravna povijest I, 1940, 100—101.

razmerju Qualiterjevega teksta in Tomaža, pa se vrniti znova k Kršnjavijevi domnevi o skupni predlogi obeh nedvomno sorodnih mest, ki »može ići u 12. st.«.¹⁷

Prav ta ponesrečeni poskus obrambe, bistveno povezan z zanikanjem očitnih oblik listine v Qualiterju, pa je v našem zgodovinopisju sprožil po 1. 1950 popolno spremembo v presojanju tega vprašanja. Lj. Hauptmann se je vrnil k nespornemu dejstvu, da dajejo Qualiterju sledovi listinskih formul značaj »izvlečka iz listine«. Ves pretes podlag tega teksta pri starejših avtorjih od Kršnjavija do Barade je vnovič zaključil s pravim imenom, da je namreč po vsem tem ta listina *falzifikat*, za katerega pa je enako s Kršnjavijem mislil, da sta ga uporabljala tako Tomaž kakor izpisovalec Qualiterja. Temelj za to sodbo je datiranje postopka tega falzifikata: terminus ante quem non mu je dala sorodnost z Zlato bulo (1222), terminus post quem non zadnji primer navedbe kraljevega očeta v arpadovskih listinah (1235; povsem nerazumljivo je, odkod je Lučiću trditev, da Huptmann drugo letnico jemlje kot terminus ante quem non: če mu je delal težavo slovenski tekst, ima vendar pravilno stanje povzeto že večkrat v hrvaščini, celo v Historiji naroda Jugoslavije I).¹⁸ Hauptmann je s tezo o Qualiterju kot falzifikatu našo historiografijo na široko prepričal. Sam sem označil argumentacijo kot »prepričevalno« in hkrati opozoril tudi na posledice za uporabo Qualiterja glede njegovih vsebinskih podatkov;¹⁹ redakcija *Historije naroda Jugoslavije I* je tezo o falzifikatu sprejela, čeprav se je vprašanju vsebinske problematike umaknila (češ da ta stran še ni v tolikšni meri rešena v podrobnem študiju, da bi bilo mogoče v takšnem sintetičnem delu zavzemati kaka bistveno nova stališča); to stališče je bilo na njenih seja izrecno formulirano na moje mnenje, da mora imeti sprejem teze o falzifikatu svoje posledice tudi za vprašanje njegove vsebine).²⁰ Prav tako je O. Mandić sprejel mnenje, »da je Qualiter vjerojatno sestavljen tek u XIII st. poslije Zlatne bule od g. 1222«,²¹ M. Kostrenčić pa je edini vztrajal še pri trditvi, da je podlaga Qualiterja »neki suvremeni avtentični izvor«, čeprav ohranjeni vir ni sodoben, marveč zapis, ki ga je »sastavio... nepoznati autor, kao dopunu Tome«. ²² Nasprotno pa je N. Klaić osporavala Hauptmannov terminus post quem non, češ da so pri falzifikatu mogoče tudi starejše listinske oblike — pač glede na uporabljene vzorce — in določila novi terminus ante quem non po ugotovitvi, kdaj se v nespornih virih pojavlja plemiška zveza 12 plemen; po njenem mnenju, ki se strinja s Šufflayevim, je mogel falzifikat nastati šele v drugi polovici

¹⁷ M. Barada, ČHP I, 1943, 201, 203, 206—209, 215.

¹⁸ Lj. Hauptmann, Razprave I, 1950, 101—109.

¹⁹ B. Grafenauer, ZČ V, 1951, 374.

²⁰ Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 217, 234, manj jasno 240, kjer pa je točen povzetek Hauptmannovega datiranja.

²¹ O. Mandić, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, HZ V, 1952, 264 in op. 209; »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI—XII, 1958—1959, 167.

²² M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava I., 1956, 149, 151 sl.

14. stoletja.²³ Sam sem tiste rezultate sprejel, čeprav mi »postanek predloge Qualiterja v razvoju druge polovice XIV. stoletja ni še povsem jasen«;²⁴ z rezervo, da »diskusija koja se o tim pitanjima vodi već više decenija nije ni danas završena«, sprejema tudi J. Šidak tezo, da Qualiter »potječe najvjerojatnije iz XIV st. i ne može se smatrati prijepisom nekoga izgubljenog originala« (pod reprodukcijo Trogirskega teksta je celo naslov »tekst tobožnjeg ugovora kralja Kolomana...«) kakor tudi da se »plemstvo ‚dvanaestero plemena‘, kao staleška cjelina, pojavljuje u izvornoj građi tek od sredine XIV stoljeća«;²⁵ indirektno sprejema temeljne teze Nade Klaić tudi I. Božić v svojih formulacijah o razširjenju oblasti ogrskega kralja na Hrvatsko in skupnosti dvanajstih plemen.²⁶ Stj. Antoljak ni povsem jasen, ker ugovarja le trditvi, da je »Qualiter samo prosti falzifikat«, ne pa stališču O. Mandića o falzificirani listini kot njegovi podlagi,²⁷ medtem ko se je V. Novak omembi formacije 12 plemen in s tem vprašanju pristnosti Qualiterja izognil, marveč govori le o velikaših, »koji su s Kolomanom sklopili ugovor«.²⁸

Potemtakem je torej

1) preprosto neresnična Lučićeva trditev, da bi bila po 1945. N. Klaić edina »od svih hrvatskih i jugoslavenskih povjesničara«, ki bi gledala v Qualiterju falzifikat in to povezovala s pojavo formacije 12 plemen sredi 14. str. (287);

2) že po povzetku zgornje diskusije od 1. 1900. naprej zgolj o formalnih značilnostih Qualiterja je mogoče gledati v njem le *izpisek iz falzificirane listine*. To dokazujejo:

²³ N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske. HZ IX, 1956, 83—100: Postanak plemstva »dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske«, HZ XI—XII, 1958—1959, 121—136: Tzv. »Pacta conventa kraljevine Hrvatske«, Istarski pregled VI, 1960, 107—120, pozneje še polemika med njo in Mandićem v HZ XIII, 1960, in XIV, 1961, ki pa v argumentacijo ni vnesla bistvenih novih argumentov, kvečjemu z obeh strani ostrino, ki more jasnost argumentacije le zastirati.

²⁴ B. Grafenauer, Feudalizam kod jugoslavenskih naroda, EJ 3, 1958, 306, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZČ XIV, 1960, 87 in 91, poleg tega o diskusiji, ki teče, 42 in 53, Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov, ZČ XVIII, 1964, 201—202, z op. 32, str. 202—204. — Mandić imenuje v HZ XVII 1964, 509 moj prispevek v HJZ — brez omejitve glede strani — »pozitivističke teze«; v zvezi z vprašanjem, ki mu ga postavljam na zaključku tega prispevka, ga izrecno kličem, naj pokaže za celotno koncepcijo tega prikaza, str. 300—306, 311—312, 315—317, in mojih del, na katera se tu sklicujem. *Kje je v njih pozitivistična koncepcija in kakšna* — Comtova — Spencerjeva — sodobnega neopozitivizma ali kakšna?!; upam, da ne imenuje »pozitivizma« težnje, da poskušamo spoznavati zgodovino le po virih, pojmovanih seveda v najširšem smislu, t. j. po »vseh sledovih, ki jih je preteklost zapustila in lahko o njej pričajo«, gl. B. Grafenauer, Struktura itd., 250, ne pa da bi si mogli o njej karkoli izmišljati, kajti licentia poetica za zgodovinarja — katerekoli smeri! — doslej pač še ne velja.

²⁵ J. Šidak, op. 58 str. 146 in naslov pod Qualiterjem str. 147, v F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, 1962; gl. tudi EJ 4, 1960, Hrvati II. Historija, 44, 45, 46—47, in EJ 6, 1965, 513—514.

²⁶ I. Božić, Pregled istorije jugoslovenskih naroda I deo, 1960, 33 sl., 58.

²⁷ Stj. Antoljak, Radovi... (op. 11), 1962, 57 op. 20.

²⁸ V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, 1959, 56.

- sestavljenost teksta po različnih predlogah (zlasti Šišić in Barada);
- formalne značilnosti listine, iz katere je Qualiter gotovo izpisan (nedokončana formula Dei gratia, zaključni izraz et cetera);
- stik teksta s Tomažem (Kršnjavi), ki ga je mogoče razložiti le z odvisnostjo listinskega teksta od Tomaževe kronike (Šišić);
- listine, ki je nastala po nastanku Tomaževe kronike, napisane malo pred smrtjo svojega avtorja (u. 1268), in bila datirana v l. 1102, ni mogoče imenovati drugače kakor falzifikat;
- terminus ante quem non za predlogo Qualiterja je po teh formalnih elementih Tomaževa smrt (1268), terminus post quem non zapis izpiska iz falzificirane listine v Trogirskem rokopisu (1387/88).

Končno pa takšen način postanka vira tekstu jemlje vsakršno dokazno moč za dobo, v katero ga je postavil falzifikator; vprašanje je le, ali je mogoče po njegovi vsebini še ožje omejiti čas postanka (v okviru zgornjih časovnih meja) in kakšno izpovedno veljavo ima sam falzifikat za resnični čas svojega postanka.

Ob drugi priložnosti sem že poudaril še en moment, ki prav tako potrjuje navedeni značaj Qualiterja kot falzifikata, pa hkrati močno podčrtuje tudi skrajno problematičnost njegove dokumentarne vrednosti za dobo okrog 1100.²⁹ Ne more biti slučajno, da se prav konec XIV. in v začetku XV. st. pojavljata poleg zapisa Qualiterja v Trogirskem rokopisu še dve povezovanji formacije dvanajstih plemen z dobo domačih vladarjev in prehoda pod ogrsko oblast,³⁰ medtem ko niti poprej niti pozneje ne srečamo niti podobnih podatkov v virih, niti aluzij nanje; ta značaj izročila je povsem nemogoč, če bi šlo v resnici vsaj za sledove avtentičnega privilegija plemstvu v celoti. V tem primeru pač ne bi bilo treba šele Luciusu sredi XVII. stoletja prvič odkriti celo obstoj takšnega privilegija (dejstvo, da je bil njegovi beneško-dalmatinski legistični teoriji kar se da na roko, je moglo seveda še omrtviti njegovo siceršnjo kritičnost); prav tako ne bi trajalo do leta 1830, da bi se takšen avtentičen privilegij prvič kakorkoli začel uveljavljati v hrvatskem političnem življenju, kot se je v resnici v delu J. Kuševića, *De municipalibus juribus*.³¹

Očitno so odveč tudi Lučičeve aluzije na »neznanje i diletantizam i sl.« hrvatskih zgodovinarjev, ki da bi jih pomenila zgornja preocnitev Qualiterja (287), kajti preocnitev izhaja vendar prav iz njihovega lastnega dela. V obojavljanju našega (posebej hrvaškega) zgodovinopisja — vse do Hauptmanna — pred končno združitvijo svojih lastnih rezultatov v skupni zgoraj navedeni zaključek pa se le vnovič kaže že mnogokratna skušnja, da je tudi zgodovinar človek svojega časa in da se nikakor ni lahko odreči viru, ki je že od Luciusa neutemeljeno služil kot temelj pri obravnavanju prehoda Hrvatske pod oblast ogrskih kraljev in ki je prav zaradi pomena tega preloma ustvaril mogočno legendo ne le v zgodovinskem marveč tudi v političnem predstavnem svetu. Od Hauptmannove razprave naprej je bilo nepristranskemu opa-

²⁹ B. Grafenauer, ZČ XVIII, 1964, 202—204 v op. 32.

³⁰ V. Novak, Supetarski kartular, 1952, 230 sl., 136; H. Morović, Anonimna splitska kronika, 1962, 8—10.

³¹ F. Fancev, Građa za povijest književn. hrvatske XII, 1933, 237.

zovalcu jasno, da »se seveda poslej pri obravnavanju konkretnega načina podreditve Hrvatske Kolomanu 1. 1102 ne bo več mogoče na dosedanji način preprosto opirati na podatke apendikule o svoboščinah hrvatskega plemstva«, marveč bo treba znova pretresti posebej ta prehod in Qualiter.³² Prav poskus utiranja novih poti v teh smereh pa zavrača Lučić, žal zelo nedisciplinirano, neurejno in s številnimi stvarnimi neresničnostmi in preskoki v sklepanju tudi glede vsebinske analize vira.

b) Neresnično je, da Barada rešuje napako Qualiterja glede Vladislava kot Kolomanovega očeta le s preprosto grafično napako (patris — patru), marveč celoten tekst povsem preobrne: Colomanus Dei gratia (sc. rex Hungarie) filius Vladislai regis Hungarie, stans in regno loco patris sui naj bi namreč nastalo iz Colomanus rex Hungariae, stans in loco patru sui Vladislai; le tako je namreč mogel izginiti tudi filius, ki nepreklicno zavrača prvotni patru!³³ Kako je poleg tega sploh mogoče na podlagi bizantiskega kronista Kinama, ki nima le Kolomana za Vladislavovega sinu, marveč svoje neznanje dokazuje še z imenovanjem Kolomana kot Štefana, hrabro ponavljati nesmisleno Baradovo misel, da so potemtakem v 12. st. imeli Kolomana za Vladislavovega sinu (!?!), medtem ko se »več u XIII st. nije držalo da je Koloman sin Vladislava«?³⁴

c) Neresnično je, da bi — razen Šufflaya in N. Klaić — »svi hrvatski povjesničari« smatrali podatke o poslanstvu »starješina od 12 hrvatskih plemen« do Kolomana in sklepanje »sporazuma« (v. Lučićevi formulaciji se da razumeti le kot da gre za sporazum v imenu »Hrvatov«, torej države!) za veredostojnega (288): Barada loči pokoritev od privilegija, Šidak »ugovora« ne povezuje z 12 plemeni; celo Kostrenčičevo stališče, da »postoji samo feudalni pakt između Kolomana kao seniora i pojedinih starješina dvanaest hrvatskih plemena kao vazala«, z Lučićevo formulacijo ni združljivo.³⁵

č) Nesmislen je očitek, da »N. Klaić ostaje pri čitanju ‚Muritorum‘« in smatra, da je tu »tekst loše tradiran« (288). Tudi vsi oni, ki to mesto popravljajo v »Mogorovića«, čitajo namreč tu seveda v tekstu Trogirskega rokopisa le Muritorum,³⁶ kajti sicer popravljanje ne bi bilo potrebno. Seveda pa popravek v nobenem primeru ni avtentično sporočilo vira.

d) Naravnost nerazumljiva je trditev, da »N. Klaić, pak, tvrdi, da su plemići u Hrvatskoj (južno od Gvozda) plaćali porez u XII, XIII i XIV st. (marturinu), a da su se pripadnici ustanove plemstva 12 plemena Hrvatske oslobodili (sic!) toga plaćanja tek za Ludovika I u pol. XIV stoljeća« (289). Resnica je prav obratna: N. Klaić namreč dokazuje, da je do srede XIV. st. pri Hrvatih nasploh »nesumnjivo jedan od glavnih kriterija — ne kažem jedini — za određivanje nobiliteta... oprost od plaćanja poreza«. Šele sredi XVI. st. »nakon svrgavanja hrvatskih oligarha nastala je promjena u statusu hrvatskog plemstva u tom smislu, da su svi bili obavezani na plaćanje pore-

³² B. Grafenauer, ZČ V, 1951, 374.

³³ M. Barada, ČHP I, 1943, 206—207; J. Lučić, HZ XVIII, 1965, 287—288.

³⁴ Ironična zavrnitev že v Lj. Hauptmann, Razprave I, 1950, 106—107.

³⁵ M. Barada, ČHP I, 1943, 208, 213—214; op. 25 in 22.

³⁶ V. Novak, Latinska paleografija, 1952, 331: murithorum.

za«, in šele odtelej — prav iz tega časa res izvirajo prve omembe organizacije 12 plemen v nespornih virih — »je plemiče 12 plemena od ostalog plemstva u Hrvatskoj dijelilo to, što nisu plaćali porez«. Torej do srede 14. st. hrvatsko plemstvo davka ni plačevalo, tedaj po so plemiči 12 plemen to oprostitve ohranili (ne pridobili!), ostalemu plemstvu pa jo je Ludovik skušal odvzeti.³⁷ Pomota je tem teže razumljiva, ker je Stj. Antoljak polemiziral prav zaradi trditve o oprostitvi od marturine do srede XIV st. zoper Vj. in N. Klaić, N. Klaić pa je zoper njega še posebej ponovila, da »i tada, kad se postanak 12 plemena stavi u XIV st., ostaje tačna osnovna Klaićeva tvrdnja, da marturina ‚prva tri stoljeća‘ nije kao daća u Hrvatskoj postojala«. Lučićeva nerazumljiva napaka je tem težja, ker je prav to ena izmed glavnih točk njegovega »dokazovanja«.

e) Podobno nerazumljiva je miselnost, po kateri je prišel Lučić do naslednje trditve: »Avtorica u tom dokumentu (sc. Qualiterju »koi... smatra falsifikatom i legendom«) mijenja vladara, umjesto Kolomana stavlja Ludovika, pa taj falsifikat, tu legendu upotrebljava kao prvorazredni izvor za prilike XIV st. i isključivo na temelju takvog Q-a zaključuje... da su ti predstavnici (sc. 12 plemen) bili od Ludovika I oslobođeni poreza uz obavezu vojne dužnosti« (294). Tu res ni več mogoče ne ponoviti Hauptmannovega stavka: »Menda ni treba posebej naglasiti, da tu nobena beseda ne drži«. V resnici je namreč N. Klaić najprej ugotovila, kdaj se v nespornih virih omenja formacija 12 plemen (tj. od 1350. do 1370), nato po istih virih ugotovi neko posebno libertas te formacije, končno pa zopet po nespornih virih preverja, ali je mogoče potrditi za dobo Ludvika pravice, ki se po Qualiterju pripisujejo Kolomanovemu privilegiju. Glede plačevanja davka je našla potrdilo, vprašanje vojne dolžnosti pa je zaradi pomanjkanja nespornih virov pustila odprto (torej ji Qualiter sam v nobenem od teh pogledov ne velja kot zadosten vir!).⁴⁰ Le ve enem pogledu ji je prva podlaga Qualiter — namreč glede imen plemen, ki so spadala v formacijo 12 plemen. Prav v zvezi s tem pa sem že enkrat opozoril Lučića na metodično neurejenost njegovega sklepanja: »Tu greši tudi J. Lučić, HZ XVI, 1963, 315—319, ko trdi (sc. prav kakor danes), da bi zahtevala doslednost, da zavržemo Qualiter — če zavračamo njegovo poročilo o pogodbi s Kolomanom — tudi kot vir za korporacijo dvanajstih plemen. Tudi če zavračamo sporočilo teksta iz druge polovice XIV. stoletja o četrtniškoletja starejših dogodkih, moremo sprejeti njegove podatke, ki se našajajo na sodobne razmere«. ⁴¹

f) Vsaj preseneča tudi dvojna mera pri istovrstnih sodbah, ena za lastne, druga za tuje: za tri plemena, ki se omenjajo šele v 13. st. (dve 1207, eno 1240), »moramo pretpostaviti, da su ta plemena živjela i u XII stoljeću, jer su predstavnici ovih nabrojanih plemena imali svakako roditelje

³⁷ N. Klaić, HZ IX, 1956, 95, 96; HZ XI—XII, 1958—1959, 160.

³⁸ Stj. Antoljak, Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojščine u Zadarskom distriktu (1435), Starine 49, 1959, 227—234; N. Klaić, oc. HZ XIII, 1960, 241—244 (cit. 242); Vj. Klaić, Marturina, Rad JAZU 157, 1904, 114—213 (cit. 159).

³⁹ Lj. Hauptmann, Razprave I, 1950, 104.

⁴⁰ N. Klaić, HZ IX, 1956, 92—97 (o vojaški dolžnosti 97).

⁴¹ B. Grafenauer, ZČ XVIII, 1964, 204 (op.)

iz XII stoljeća« čeprav vemo že od Vj. Klaića, da so plemena nastajala tudi na novo z dviganjem svobodnjakov ali cepitvijo starih plemen); to stališče pa ne velja za Kukare, ki se na tleh Hrvatske omenjajo prvič 1. 1401 v ostrovičkem komitatu, 1. 1406 je tu navedena tudi *kraj* z imenom Chucharo, pa vendar na podlagi edinega podatka o Kukarih v zvezi s sporom za posest Peruna v območju področja neretljanskih Kačičev 1177. in 1178. upa zapisati, da so Kukari živeli »do 1178« in »ne žive u XIV st.« (pač pa zopet od 1401 do 1581!).⁴²

g) Vehementno poudarjanje na podlagi listine CD XIII 87 — »ponavljamo, u ispravi se ne spominje ni 12 sudaca ni lučka županija, niti 24 assessores i iudices« (293) — kaže zopet le še eno značilno avtorjevo slabost, namreč njegovo slabo poznanje virov: če bi obrnil v istem zvezku CD le 9 listov nazaj in si ogledal tam objavljeno listino, ki je nastala v zvezi z isto potjo ogrske kraljice na Hrvatsko, bi namreč našel vse troje: viginti quatuor iuratos pro exquirendo iuribus regalibus, duodecim iuratos pro iudicatu et communi iustitia obseruanda in regno Croacie ter spor na ozemlju Lučke županije (glede Karinjanov), ki ga obravnavajo (XIII, 69—71).

3.

Pripombe te vrste bi bilo mogoče še najmanj podvojiti ali celo potrojiti, če bi hoteli posegati v podrobnosti. Toda pustimo to zoprno zasledovanje napak, nenatančnosti in svojevoljnosti. Preidimo raje h *kritičnim točkam*, ki jih postavlja Lučić glede postanka *Qualiterja*:

a) *Qualiter* je treba datirati v čas, ko je zagotovljen obstoj vseh dvanajstih v njem navedenih plemen po omembah izven tega spornega vira, seveda — po pravilni opombi A. Mandića — »u onom kraju, gdje se nalazilo središte njezinih (sc. zajednice 12 plemen) interese«, tj. ali v Lučki županiji (N. Klaić) ali v bližnji in daljni okolici Zadra z mejami, ki jih označujejo Nin — Novi-grad — Bribir — Skradin — Biograd n/m (Stj. Antoljak).⁴³ Od v. *Qualiterju* navedenih plemen srečamo tu v 11. st. *tri*, v 12. st. *osem* (od tega dve šele pod konec st. — Poletčići 1194 in Tugomerići 1189; poleg tega edina omemba Kukarov v. 1. 1177/1178. v neretljanskih Poljicah ob meji splitskega mestnega agera), v 13. st. *enaajst* (pri tem se za obstoj Snačićev opiramo le na sporočilo o izvoru Nelipičev iz tega rodu, zapisano ob obleganju Knina sredi 14. st.), v 14. st. neposredno *enaajst*, a če se sklicujemo na pričevalno vrednost omembe odraslega člana plemena Kukarov v ostrovičkem komitetu 1. 1401 in na obstoj kraja s plemenskim imenom 1. 1406 (po katerem je Barada opravičeno

⁴² Lučić, n. n. m., 297 op. 64, 295, 296, 298; o Kukarih gl. Vj. Klaić, Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća, Rad JAZU 130, 1897, 34—36 (o spremembah, ki so mogoče 71—72!); T. Smičiklas, CD II, 1904, 153, str. 156—158; F. Šišić, Priručnik, 1914, 498; M. Barada, ČHP I, 1943, 209; Stj. Antoljak, Radovi... IX, 1962, 60, 69, 76 sl., 92 sl., 110; o pripadnosti okoliša s Perunom v XII st. gl. N. Klaić, Problem Slavca i Neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960, 118—129 (pos. o tej listini 127).

⁴³ O. Mandić, HZ XVII, 1964, 509; N. Klaić, HZ IX, 1956, 97 sl., HZ XI—XII, 1958—1959, 149—155; Stj. Antoljak, Radovi... IX, 1962, 59.

lokaliziral v Lučko županijo »plemensko a tim i prvotno sielo«, *dvanaest*.⁴⁴ Glede Snačićev velja za vsa obdobja, da neposredne omembe o tem plemenu nimamo; znana nam je le rodbina Nelipić, ki pa se res prav v 14. st. razdeli v uglednejše in manj ugledne veje; v 14. st. je ozko povezana s kraji na robu ozemlja, kjer nastopa formacija 12 plemen (Knin, Skradin, Kamičak, Ključ, Nečven); prejkone ni slučajno, da se v 14. st. vrste navedbe imena plemena i v Trogiru i v Obsidio Jadrensis ob obleganju Knina.⁴⁵ Po Baradi prav zaradi povezanosti Nelipićev s tem okolišem »nije izključeno da je i Snačićima plemensko podrieto u Lučkoj županiji«, prav tako pa Antoljak pošteno pove, da pomanjkanje neposrednih podatkov o nastopanju Snačićev (ne glede na Nelipiće) »ne mora značiti da ono (sc. pleme) nije tada u tom kraju«. ⁴⁶ Ponavljam, da velja ta težava za vsa stoletja od 11. do 15. stoletja. Po tem kriteriju bi torej postanek Qualiterja res najlaže datirali prav v 14. stoletje. Lučić je to možnost zanikal le zaradi tega, ker je na povsem nemogoč način obravnaval obstoj Kukarov (gl. zgoraj!) in samovoljno prešel preko omemb imena Snačićev v 14. stoletju.

Seveda pa nam navadnim zgodovinarjem imenovanje posamičnih plemen še ne dokazuje obstoja zveze 12 plemen. Če bi verjeli v starodavni obstoj zveze, bi nas moglo takšno posamično imenovanje brez vsakršne omembe zveze ali posebnih pravic njenih članov (pred sredo 14. st.) celo samo osupniti in našo vero spremeniti v dvom. Obstoj zveze 12 plemen dokazuje za nepristranskega in z vnaprejšnjimi stališči o Qualiterju neobremenjenega zgodovinarja pač šele omemba zveze same v nespornih virih; Qualiter spada v vrsto takšnih šele z 1. 1387/88, za katero imamo zagotovljen njegov obstoj. Falzifikati imajo pričevalno vrednost za dobo svojega postanka, ne pa za dobo, v katero so jih postavljali njihovi avtorji.

b) Lučić trdi da »sadržaj Q-a i kralj Ludovik I nemaju međusobno neposredne veze« (294). Zame je ta neposredna veza dana že z dejstvom, da se prav v Ludvikovih listinah — pa niti poprej niti pozneje v podobnih virih — sorazmerno pogosto omenja zveza 12 plemen iz njene posebne pravice (1350/2, 1359, 1360, 1370; nato še v dveh virih drugačne vrste, 1387/88 v izpisku iz falzificirane listine, Qualiterju, in še 1459 v pravnem mnenju Kninskega stola, v katerem pa se že izenačujejo nobiles Croatiae glede svojih pravic z nobiles duodecim generationum Croatiae).⁴⁷ Prav v smislu analiz N. Klaić pa je ta medsebojna zveza dana tudi z ugotovitvijo

⁴⁴ Vj. Klaić, Rad JAZU 130, 1897, 19—71; F. Šišić, Priručnik I, 1914, 482—503; M. Barada, poleg ČHP I, 1943, 209—211, še Lapčani, Rad JAZU 300, 1954, 473—535; O. Mandić, HZ V, 1952, 286 sl.; N. Klaić, HZ XI—XII, 1958—1959, 148—155; zlasti Stj. Antoljak, Radovi... IX, 1962, 55—115.

⁴⁵ Vj. Klaić, Rad JAZU 130, 1897, 44, in Rodoslovje knezova Nelipića od plemena Svačić, VHAD III, 1898/99, 1—18; F. Šišić, Priručnik I, 1914, 499 sl.; M. Barada, Historicitet imena Svačić, VHAD NS XVI, 1935, 137—141, in ČHP I, 1943, 210; V. Novak, De iis qui Snaci nominantur, JIČ II, 1936, 106—127; Stj. Antoljak, Radovi... IX, 1962, 61, 69, 82, 94, 103.

⁴⁶ M. Barada ČHP I, 1943, 210; Stj. Antoljak, n. n. m., 61 (a gl. 71).

⁴⁷ CD XI, 1913, 486, str. 631; XIII, 1915, 62, str. 86—89; XIV, 1916, 191, str. 268; Stj. Antoljak, Miscelanea II—III, 1950—1952, 15—16; F. Šišić, Priručnik, 1914, 494 sl. (o novi razlagi teksta N. Klaić, HZ XI—XII, 1958—1959, 160).

Stj. Antoljaka, da »Ludovik nastoji da se ne pridržava prava koja hrvatskim plemićima u navedenom predjelu (gl. pod a) pripadaju po starom hrvatskom običaju, nego se oslanja na ugarski zakon i običaje. Pa ipak, moramo istaći da se baš za vrijeme njegove vladavine (a i on sam) gotovo neprestano ističu stari hrvatski običaji, slobostine i prava, a u tome je napose aktivna universitas „nobilium comitatus de Luka in villa Podgradye“, v katere okvir »idu u prvom redu „plemići 12 hrvatskih plemena“«.48 Obe strani razvoja, na kateri opozarja Antoljak (in pred njim Šufflay in N. Klaić), sta namreč nedvomno v oprijemljivi neposredni zvezi.

c) Prav tako naj bi kazala v 12. st. potreba, da je moralo biti ob nastanku zveze 12 plemen plemstvo v Hrvatski še »homogeno«, medtem ko je bilo v 14. st. že razdeljeno med velikaše in nižje plemstvo. Seveda ta sodba izhaja že iz predsodka, ustvarjenega iz vnaprejšnje vere v Qualiter kot v pristen vir, o pravicah vsega plemstva. Z značilnim površnim uporabljanjem tujih trditev je Lučić to mnenje podvrgel tudi Klaićevi, češ da med pripadniki zveze 12 plemen »spominje i Šubiće, bez ikakve ograde da to mesto u Qu nije dobro tradirano«. Lučić namreč Šubiće identificira z Bribirskimi knezi in iz tega izvaja, da je zveza 12 plemen mogla nastati le pred dvigom Bribirskih konec 12. st., ker pozneje »nisu niže plemstvo i ne mogu biti u savezu s plemenom Lasničića i njima sličnih« (295, 297). Zoper ta izvajanja pa vendarle govori:

1) da je zveza 12 plemen vsekakor živela v 14. st. in sicer kot specifična organizacija nižjega plemstva;

2) da takšna specifična organizacija v 12. st. nikjer v Evropi — glede na tedanjo neizoblikovanost nižjega plemstva kot s t a n u — še ni bila mogoča, pa tudi ne na Hrvatskem (in ne v okviru Ogrske, kjer se ta razvoj v s t a n začelja z Zlato bulo in n. pr. v Slavoniji dozori 1. 1273);49

3) da je Klaićeva v zvezi s tem jasno izrazila mnenje, ki postavlja Lučićevo sklicevanje nanjo v zelo čudno luč: »No u popisu 12 plemena nema ni Bribiraca, kao uopće ni jedne kneževske porodice, koja je vukla svoje porijeklo od jednog između 12 plemena. Nema ni Krbavskih Gusića, Cetinskih Svačića; jer da je nepoznati sastavljač Qualitera htio i njih staviti u popis 12 plemena, morao bi ih označiti dvostrukim imenom, kao što je to učinio kod Karinjana-Lapčana. Iz toga možemo izvući dragocjen zaključak, naime, da ni jedna od velikaških ili kneževskih porodica nije ušla u savez 12 plemena, pa je i to jedan od dokaza, da je 12-ero plemena po svojoj staleškoj pripadnosti niže plemstvo u kraljevini Hrvatskoj.«50

Za svojo drugačno tezo — namreč da so v resnici spadali v zvezo 12 plemen prav člani knežjih družin (in ne samo neknežje veje prizadetih plemen) — je ostal Lučić, tudi ne glede na navedeno napačno sklicevanje, dolžan celo vsak poskus dokazovanja.

48 Stj. Antoljak, Radovi... IX, 1962, 55 sl.

49 Za evropski okvir M. Bloch, Feudalno društvo, 1958, 383—388; O. Brunner, Land und Herrschaft, 1959,4 pos. str. 197—239, 394—408; H. Mitteis, Der Staat des hohen Mittelalters, 1962,7 399—401; J. Szekfű, Der Staat Ungarn, 1918, 40—53; M. Kostrenčić, Nacrt historije... I, 206—9, 221—3.

50 N. Klaić, HZ XI—XII, 1958—1959, 155—156.

č) Po Lučiću naj bi postanek Qualiterja spadal v 12. st. tudi zato, ker »hrvatsko plemstvo u XII st. ne plača porez« (298). Pustimo ob strani dejstvo da moremo to po drugih virih (Qualiterjevi podatki namreč ne morejo služiti na ta način za njegovo lastno datiranje) dokazovati posredno šele v 13. st. (izjava plemičev iz Krka 1248), neposredno pa šele v 14. st. — vsekakor velja značilnost, da hrvatsko plemstvo ne plača davka (marturine) ne le v 12., marveč tudi v 13. in prvi polovici 14. stoletja.⁵¹ Spričo tega pa Lučićevo dokazovanje ne le ne izgubi svojega pomena, marveč se ob resni analizi vprašanja celo preobrne v svoje nasprotje. Prav to stanje namreč govori zoper domnevo, da bi nastala prej kakor se je ta dolžnost za plemstvo na Hrvatskem pojavila v okviru celote hrvatskega plemstva posebna in od celote brez dvoma ožja organizacija 12 plemen (v katero niso spadala vsa tedaj obstoječa plemiška plemena), ki je šela — z uspehom pred vladarjem — kot eno izmed svojih posebnih pravic prostost od plačevanja davka. Prav to je torej stvaren in trden razlog, ki ga je dala analiza hrvatskega razvoja v 14. st. za datiranje postanka zveze 12. plemen v sredo 14. st., s tem pa seveda tudi nov terminus ante quem non za predlogo Qualiterja, izhajajoč iz omembe te in takšne zveze v njegovem besedilu.⁵²

d) »Na zaključak da Q. nije mogao nastati u pol. XIV stoljeća« naj bi kazalo še dejstvo, da je zahteva po »10 konjanika« — znana po darovnici modruške županije (ali velja za to ozemlje ista ureditev kakor za ožjo Hrvatsko, kjer pravih kraljevskih donacij tako rekoč ni?) knezu Bartolu 1. 1193⁵³ — v. 14. st. »anahronizam«, isti »motiv« pa »poznat u Hrvatskoj u XII st. ... Kako bi Ludovik mogao tražiti od članova saveza 12-ero plemena da mu služe svako s najmanje 10 konjanika, kad to nije bila praksa u njegovo vrijeme, «(295—297). Neznani mi je historik, ki bi trdil, da je to zahtevo postavil *Ludvik*; neuspeli poskus v falzifikatu, o katerem ni nikakršnega drugega podatka, namreč priča v najboljšem primeru o težnjah, ki jih je gojil avtor falzifikata oz. družbeni krog, kateremu je pripadal, zvezo z Ludvikom kot avtorjem falzifikata pa je ustvaril šele Lučić. Poleg tega je v zvezi z nižjim plemstvom takšen privilegij anahronizem v vsakem času. Srečujemo ga le ob omejitvah dolžnosti velikašev (ali državnih mest), nikjer pa v zvezi z nižjim plemstvom, ki je izšlo prav iz posebnih oblik militarizacije srednjeveške družbe in ki sta mu prav orožje in vojaška funkcija omogočila družbeni dvig med plemstvo in izoblikovanje v poseben plemiški stan (prim. v tem pogledu določbe Zlate bule!). Z druge strani pa za neuspele težnje falzifikatorja u tem pogledu obstoji samo vzorec, ki ga je mogel posnemati kadarkoli po nastanku vzorca: že dejstvo, da poskus ni uspel, pa kaže kvečjemu na nastanek falzifikata v času, »kad to nije bila praksa«. Motiv dolžnosti 10 konjenikov torej ne daje nikakršnega temelja za datiranje postanka Qualiterja (na str. 296 mimogreda priznava to celo Lučić sam ob listini iz l. 1193!).

⁵¹ Vj. Klaić, Rad 157, 1904, 150—162; N. Klaić, HZ IX, 1956, 94—96, Istoriski pregled VI, 1960, 116—120.

⁵² N. Klaić, HZ IX, 1956, 94—96; HZ XI—XII, 1958—1959, 155—156.

⁵³ CD II, 1904, 247, str. 262—263.

e) Sklicevanje na to, da »u XII st. ne spadaju sva plemena (!, gl. pod a, Lučić misli pač na Kukare) koja su nabrojena u Q-u u Lučku županiju« (298), v prilog datiranja v 12. st. zmore seveda le historik, ki vnaprej verjame vsebini in svojemu tolmačenju teksta, čigar vrednost šele preverja. Edino oporišče za to sklicevanje je namreč vera v državnopravni značaj pogodbe v falzificiranem Qualiterju.

Pretres neuspelega dokazovanja, da je nastala predloga Qualiterja v 12. st., je torej le vnovič potrdil, da gre za *falzifikat*, čigar vsebina kaže (po našem poznanju obstoja največjega števila v njem navedenih plemen v široki okolici Zadra; po nespornih virih o zvezi 12 plemen med 1. 1350. in 1370; po značaju te zveze kod stanovske organizacije dela nižjega plemstva in potrebnosti ter smislenosti določbe o osvoboditvi dolžnosti plačevanja davkov šele po nastanku kraljevskega ozemlja okrog Ostrovice, 1347, in Ludvikove davčne politike v tem okolišu) na to, da je *mogla predloga Qualiterja nastati šele sredi ali po sredi 14. stoletja*.

4.

Kje torej stojimo danes, po stanju vse te preiskave in v zadnjem času pogosto preveč s povišanim glasom vodenih razpravljanj, v našem znanju o Qualiterju in različnih z njim povezanih ugotovitvah ali odprtih vprašanjih?

1. Po vsem, kar smo pretresli, je mogoče trditi le, da je Qualiter izpisek iz falzificirane listine. Odkar je Hauptmann to ugotovil, ni bil naveden zoper njegovo dokazovanje noben takšen argument, da bi njegovo sodbo kakorkoli omajal.

2. Terminus post quem non za postanek falzifikata je nesporno datiranje zapisa najstarejšega njegovega izpiska v Trogirskem rokopisu, 1387/88.

3. Postavitev datuma ante quem non pa more izvirati iz treh različnih oporišč:

a) Razmerje Qualiterja do XVII. pogl. Tomaževe Hist. Sal. dokazuje, da je falzifikat mlajši od nje, torej od 1. 1268 (Šišić).

b) Po svoji vsebini je mogel falzifikat nastati šele od konca 40-ih let 14. st. naprej (N. Klaić).

c) Tretje izhodišče pa načenja doslej še nerazrešeno in skorajda nenačeto problematiko. Vsebina Qualiterja se z v njem navedenimi plemeni navezuje na široko okolico Zadra, in zato rešuje N. Klaić njegov postanek v zvezi s tem prostorom. To razreševanje pa pušča ob strani dejstvo, da se je ohranil zapis Qualiterja le v široki okolici Splita. Poleg tega je to toliko težje oceniti kot igro slučaja, ker sta prav v tej okolici in prav tako konec 14. in v začetku 15. st. zapisani še dve drugi povezovanji formacije dvanajstih plemen z dobo domačih vladarjev in prehoda pod ogrsko oblast.⁵⁴ Dokler ne bo razrešeno vprašanje te povezave, ne moremo imeti vprašanja postanka predloge Qualiterja za povsem razrešeno vprašanje. Danes moremo v zvezi s tem le vpraševati, ali ni nastanek teh zgodovinskih legend povezan s težnjo nižjega plemstva

⁵⁴ Gl. op. 30.

na Hrvatskem, da bi se pravice, ko si jih po l. 1347. ohranili člani zveze 12 plemen iz dobe pred sredo 14. st., vnovič razširile na vse nižje plemstvo;⁵⁵ ali ni po končnem uspehu, ki ga je nižje plemstvo v tem pogledu doseglo, odkar je bilo zopet združeno na županijski skupščini v Podgradju (prvič 1360),⁵⁶ postal vsak tak falzifikat nepotreben in je zato zapadel tako popolni pozabi, posebej ker je po tem uspehu mogel v zvezi 12 plemen nenašteta plemena glede njihovih pravic kvečjemu še spravljati v nevarnost. V tem primeru spada postanek falzifikata vsekakor šele v čas po sredi 14. st., ko je zveza že obstojala, pa se je posameznim plemenom ponesrečil poskus, da se ji pridružijo na drugačen način.

4. Po svojem mestu v zgodovinskem razvoju je falzifikat (oz. njegov ohranjeni izpisek) pomemben vir o boju nižjega plemstva Hrvatske za izoblikovanje svoje povezave v obliki posebnega plemiškega stanu. Odprto pa ostane vprašanje, ali je bilo zvezano uveljavljanje zveze 12 plemen v zaledju Zadra res z izrecno nobilitacijo s strani Ludvika, ali pa je vladar tej plemiški organizaciji preprosto priznal pravice, ki so jih dotlej uživali vsi plemiči Hrvatske, torej brez posebnega akta o njihovem dvigu v plemstvo i u opredelitvi njihovih pravic. Na to možnost opozarja v zvezi z njihovimi pravicami vsekakor del terminologije listin (mos, consuetudo).⁵⁷ Problem ni brez pomena, ker je pač mogoče povezati in datirati z uveljavljanjem Ludvikove oblasti *izoblikovanje te organizacije* nižjega plemstva, ne pa *začetka teh teženj*. Težko je misliti, da ni med nižjim plemstvom sprožilo teh teženj že postopno uveljavljanje moči knežjih družin na njegovo škodo, le da pred posegom kraljeve roke v ta prostor v svojih težnjah seveda ni moglo uspeti. Zveza 12 plemen ima v teh konfliktih (prim. Glamočane in Nelipiće) vsekakor predzgodovino, ki bi jo mogli predpostaviti od druge polovice 13. st. naprej. Tudi to je danes seveda še samo domneva, ki bi jo bilo treba preveriti.

5. Za prehod Hrvatske pod oblast ogrskih kraljev je Qualiter kot vir neposredno brez pomena. Posredno zvezo med obojim ustvarja le dejstvo, da se je s pomočjo v njem vsebovane legende skušalo boriti nižje plemstvo za pravice, ki jih je uživalo plemstvo na Hrvatskem do srede 14. st. (torej pač od prehoda pod ogrsko oblast), poleg tega pa si jih še povečati glede svoje dolžnosti glede udeležbe pri vpoklicu »vojske Hrvatske« (to seveda brez uspeha).

6. Ves drugi specifični položaj Hrvatske pod oblastjo ogrskih kraljev pa je mogoče proučevati le s primerjanjem njenega položaja z onim Slovinja. Prvi poskus, da bi se ta položaj, ko je odmaknjena podlaga zveze 12 plemen, razložil s resnično zgodovino, je poskus N. Klaić. Težko je reči že danes, ali je zajela v njem že vse mogoče elemente. Teorija, da gre pri razlikah med Hrvatsko in Slovinjem v prvi vrsti za izraz različnih stopenj njunega notra-

⁵⁵ N. Klaić, HZ XI—XII, 1958—1959, 159—160.

⁵⁶ N. Klaić, HZ XI—XII, 1958—1959, 137, 159; o hrvatskih saborih v tej dobi (ob katerih je vsaj do 1360 očitno predstavljala zveza 12 plemen posebno, ožjo plemiško stanovsko korporacijo) prim. V. j. Klaić, Hrvatski sabori do godine 1790, Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, 1925, 257—260.

⁵⁷ F. Šišić, Priručnik, 1914, 494 sl.; Stj. Antoljak, Miscelanea II—III, 1950—1952, 15—16; N. Klaić, HZ IX, 1956, 95, op. 74, HZ XI—XII, 1958—1959, 160.

njega družbenega razvoja, je vsekakor najbolj verjetna v fevdalni družbi, kajti vladarji fevdalne dobe niso imeli za svojo nalogo družbene reforme — razen uveljavljanja fevdalnih oblik, kjer jih še niso našli. Vse kaže, da je prav tu razlika med Hrvatsko in Slovinjem in N. Klaić nedvomno spričo tega išče v pravilni in zgodovinsko mogoči smeri. Ali je bila za takšen poseben položaj Hrvatske potrebna pogodba? D o k a z a zanj nimamo nikakega. Težko je s takim dvoumnim izrazom imenovati tudi brezdvomno formalno priznanje Kolomanove oblasti po tedanjih hrvatskih velikaših, o katerih v nekaki obliki vendarle poroča Tomaž Arhidijakon, ter nedvomno hkratno priznanje njihovih pravic v fevdalnih okvirih (ne v državnopravnem smislu!) na saboru ob nedvomnem Kolomanovem kronanju za kralja Hrvatske.⁵⁸ Vsak korak preko tega okvira odprtih vprašanj pa nam je za sedaj še zaprt. Iskanje zgodovinske resnice bo v teh okvirih in preko njih brez dvoma zelo težko, posebej zaradi tega, ker se bo moralo zavestno neprestano varovati mogočnih vplivov legendarne tradicije (n. pr. da je posebnosti mogoče razložiti le z »ugovorom«, ker smo nanj pač vajeni po Qualiterju!).

Za zaključek naj poudarim le še eno. Oleg Mandić si je v HZ XVII, 1964, 509, že drugič ali tretjič skušal olajšati borbo okrog teh vprašanj s trditvijo, da gre pri tem za »pozitivističke teze«, ki jih je tokrat pripisal tudi meni. Poleg zavesti o potrebi, da se v resnici razbije iluzija, da gre pri teh vprašanjih le za borbo zoper slučajno povsem osamljenega zablodelega zgodovinarja, ki je pri svojem iskanju pač zašel, me je prav to nagnilo k temu pregledu problematike, kakršno vidim v zvezi z obravnavanimi vprašanji, in k zavrnitvi stališč, ki so z viri in njihovo dosedanjo obravnavo nezdružljiva. Vsaj po mojem znanju in sposobnostih, da si ga pridobim. Rekel bi, da teorije zgodovinskega dela dovolj poznam in prav tako svoje delo, da morem prof. Mandiću očitati pri tej delitvi »znamke« krivično dejanje, nevredno človeka, kakršnega sem bil vajen gledati v njem. Delitev »znamke« seveda tudi ni noben argument in le preveč spominja na ono: »Kjer pa dokazov manjka, jih zamenjajo besede«. Prav zato trdim, da je moje delo dovolj široko, da bi morala značilnost, kakršno mi pripisuje prof. Mandić, marsikje izbiti na dan. Javno ga pozivam, naj mi dokaže s stvarno analizo mojega dela (ne le s citiranjem kratkega odstavka v članku v Enciklopediji!) označbo, ki jo je mojemu delu — po mojem trdnem prepričanju tako zelo krivično — podelil. Kolikor sem ga imel priložnosti spoznati, sodim, da ni treba govoriti naprej, kaj bi zahtevalo preprosto znanstveno poštenje, ako bo videl, da je takšen dokaz nemogoč.

⁵⁸ V. Novak, Zadarski kartular, 1959, 56; tudi N. Klaić, Povijest Hrvata u srednjem vijeku, 1965, pravi, da »ne može biti sumnje u sam čin krunidbe«, čeprav se na drugem mestu — Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom od početka XV st., Zbornik »Zadar«, 1964, 158—160, izraža v tem pogledu neka — po moji sodbi neopravičena — rezerva.

II

Budući da je B. Grafenauer u gornjem prilogu prikazao uglavnom način na koji je J. Lučić nastojao predstaviti javnosti svoju teoriju o postanku hrvatskog plemstva »dvanaestero plemena«, nije potrebno da i ja o tome govorim. Međutim, ako se već L. nije pokazao kao ispravan tumač tuđega mišljenja, može se postaviti pitanje, nije li on, možda, izlaganjem svoga mišljenja o problemu 12 plemena pridonio nešto naučnom istraživanju toga problema.

Njegova osnovna misao, koja uostalom nije nova, je ta da je Qualiter nastao u XII stoljeću. U prilog ovom mišljenju govore, prema njegovu uvjerenju, ovi argumenti: u XIV st. ne žive plemena Kukari i Snačići (koji se spominju kao članovi saveza u XIV st.); tada ne postoji običaj da »kralj traži od jednog plemena vojnu službu od 10 konjanika«; plemstvo isto tako ne plaća porez i, najzad, ne postoje »dokumenti« koji bi svjedočili o podjeli nobiliteta, o organiziranju saveza 12 plemena i o vojnoj službi članova tih plemena (297—8).

Prije nego što prijedem na ocjenu prijedloga o datiranju Qualitera XII stoljećem podsjetit ću samo u osnovnim linijama na rezultate do kojih je došla *kritička historiografija*. Doista se danas može govoriti o nizu historičara koji su napustili jalove napore da spašavaju Qu. kao pouzdan historijski izvor. Većina se historičara najzad složila u tome da je pred nama izvor koji nema sa zbivanjima u 1102. nikakve veze. Zato i jest on, kako je konstatirao Grafenauer, uglavnom izbačen iz pregleda ili prikaza hrvatske povijesti. Međutim, nije ništa neobično da još uvijek nije došlo do sloge u pitanju kad je Qu. nastao. Mandić je, naime, prihvatio Hauptmannovo datiranje zato što nije htio uzeti u obzir moj prigovor tom datiranju, a Bromlej je ostao na pola puta i predlagao polovično ili, tačnije, nikakvo rješenje datirajući Qu. XIII i XIV stoljećem! Karakteristično je da oni autori koji su prihvatili Hauptmannovo mišljenje nisu opovrgli moj prigovor, jer i Mandić i Bromlej nisu, prihvativši Hauptmannovo datiranje, uzeli u obzir da je njegova koncepcija hrvatskog plemstva sasvim drugačija od njihove. Tã Hauptmann je tvrdio da plemenitost Hrvata potječe od doseljenja, da su, dakle, Hrvati već stoljećima plemići. Drugo je pitanje što tu teoriju, kako se pokazalo, nije mogao dokazati.

Pa ipak, najslabija strana svih dosadašnjih prijedloga za rješenje problema Qu-a jest ta što se *autentičnim izvornim materijalom* nije moglo dokazati *postojanje plemstva* (nobiles!) *dvanaestero plemena prije sredine XIV stoljeća!*

Prema tome, kako se L. danas, poslije svih iskustava hrvatske i jugoslavenske historiografije vraća na taj problem? Prije svega, budući da me je izgrdio što sam se usudila sa Šufflayem upotrijebiti riječ falsifikat za Qu. nije mogao kazati isto, već se poput Barade poslužio »blažim« izrazom: Qu. je *zapis ili sastav XII stoljeća* i to takav zapis kojega *bitni sadržaj odgovara prilikama XII stoljeća!* Mislim da će se L. složiti sa mnom i sa svim onim historičarima koji su radeći na Qu-u tvrdili da je *bitni sadržaj Qu-a ipak nobilitiranje plemstva 12 plemena*. A upravo ta »ustanova plemstva 12-ero

plemena kraljevstva hrvatskog *javlja se* (potcrt. N. K.) u prvorazrednim izvorima« — kako u idućoj rečenici priznaje sam L. — »u pol. XIV stoljeća« (297—8). Ako mu, dakle, ništa ne smeta što *ne može dokazati bitni sadržaj Qu-a u XII st.*, onda za njega uopće više *nema problema*, jer *se sve može dokazati!* Pošto je tako vrlo jednostavno uklonio najvažniji prigovor, L. kombinira dalje. Postanak treba tražiti u XII st. tobože zato što je tada ugarski kralj zahtijevao za podijeljeni privilegij 10 konjanika, što su tada živjela plemena Kukari i Snačići i što su Šubići tada »bili više manje ravnopravni u ekonomskom, društvenom i političkom položaju s ostalim članovima 12-ero plemena« (295—6).

Nije teško razabrati da tako postavljeni uvjeti u kojima, tobože, Qu. nastaje odaju nedovoljno poznavanje historijskog razvitka hrvatskih zemalja, strukture plemena i apsolutizma Anžuvina. Prije svega, za vrijeme postanka Qu-a savršeno je *svejedno* kad su živjela plemena Kukara i Snačića. Postavljanjem takve tvrdnje L. upada u pogrešku koju je pred više od 20 godina počinio M. Barada kad je nabranjem *nekih plemena* koja će u XIV st. ući u savez 12-ero plemena mislio da je time dokazao i postojanje Qu-a. Kad bi Lučiću uspjelo dokazati postojanje *plemića* ili *plemenitih Kukara i Snačića* u XII st., onda bi to, dakako, bilo nešto drugo. Zato je potpuno uzaludan njegov napor da s pomoću »egzistencije plemena Snačić« ograniči »terminus post quem non postanka Qu-a do god. 1178« (297). Za *plemenitost* plemstva 12 plemena u XIV st. *nije bilo odlučno koja su sve plemena prije sredine XIV st. u Hrvatskoj postojala!* Osim toga, na način kao L. može postavljati problematiku samo onaj koji ne vodi računa o tome s kakvim i s koliko izvornog materijala raspolažemo za stoljeća hrvatske povijesti o kojima je riječ. Kako se može sigurno dokazati da je neko pleme postojalo ili nije u XII st. kad su isprave više nego rijetke, a s velikog dijela hrvatskoga područja nema ni jednoga pismenog podatka iz toga razdoblja.

Međutim, primjer Šubića razotkriva nepoznavanje i problema 12-ero plemena i hrvatskih plemena uopće. Datirajući Qu., tobože, razdobljem dok se još »Bribirski knezovi Šubići ne uzdižu kao moćni knezovi i velikaši«, tj. »prije kraja XII st.« jer, tobože, »od kraja XII st. Šubići nisu više niže plemstvo i ne mogu biti u savezu s plemenom Lasničića i njima sličnih« (297), L. je pokazao da ne razlikuje Bribirske župane ili kasnije knezove *iz roda Šubića*, od onih Šubića koji su ostali u svojim prvotnim obitavalištima ili selima, među koja su se, npr., ubrajali Jošani u Lučkoj županiji. To drugim riječima znači da nije mogao razumjeti moje zaključke o tome kako hrvatski velikaši nisu bili članovi plemstva dvanaestero plemena! Iako, prema tome, nije shvatio da su Bribirci *jedna grana Šubića* koja je dobila ime po županskoj časti u bribirskoj županiji, ipak mi je zamjerio što sam Šubiće ubrojila među plemstvo 12-ero plemena! U svom neshvaćanju postavlja dakako pitanje: »kako je moguće da Šubići, koji su pol. XIV st. velikaši, budu istodobno u savezu nižeg plemstva 12-ero plemena i da se bore protiv samih sebe«. I odjednom, neposredno zatim, slijede dvije rečenice koje, moram priznati, ne mogu shvatiti: »Pripadnost Šubića ustanovi 12-ero plemena *dokazuje, po našem mišljenju, da ta ustanova nije savez nižeg plemstva u Hrvatskoj* (potcrt. N. K.). Ne možemo sve Šubiće i njihove ogranke uvrstiti u niže plemstvo u pol. XIV st., jer, npr., 1293., prema doduše sumnjivoj ispravi, Andrija III

traži 500 konjanika od Pavla Šubića zbog podjeljivanja nasljedne banske časti« (295)! Prema tome, najprije mi prigovara da sam Šubiće velikaše ubrojila među 12-ero plemena, da bi me kasnije »ispravio« upozorenjem kako ne valja sve Šubiće svrstati među niže plemstvo, jer »na primjer« (!) Pavao Šubić mora dati 500 konjanika Andriji III! U takvoj zbrci misli i zaključaka koji se međusobno isključuju doista nas više ne iznenađuje što L. proglašava privilegij Pavlu Šubiću iz 1293. »sumnjivom ispravom«. Istini za volju valja priznati da je L. posumnjao u privilegij banu Pavlu — on očito nije niži plemić — prije nego što ga je temeljito pročitao, jer da je to učinio, vidio bi da u njemu doista nema ništa sumnjiva (CD VII, 163—4). Zbog toga na kraju ne znam da li sam pogriješila ili nisam što sam Bribirske knezove izdvojila iz saveza plemstva 12-ero plemena. Međutim, ako je L., kako tvrdi, zaista došao do uvjerenja da savez 12-ero plemena »nije savez nižeg plemstva u Hrvatskoj« (295; potcrt. N. K.), onda tko su bili plemići 12-ero plemena? Ili, nadalje, koji su to bili »predstavnici plemstva 12-ero plemena iz Hrvatske — koji su kako L. misli — sklopili sporazum s Kolomanom« (298)?

Najzad, L. ponavlja u zaključku neke ranije tvrdnje koje, kad bi ih doveo u sklad, očito bi poslužile kao dokaz da ustanova 12-ero plemena u XIV st. ne postoji, iako to L., dakako, neće izričito kazati. Tko, naime, tvrdi da nema »dokumenata« o organiziranju saveza, o nobilitiranju nižega plemstva, o vojničkoj dužnosti itd., taj bi iz takvih premisa morao povući logičan zaključak da savez 12-ero plemena plemića ne postoji. Ali, to bi se očito protivilo »prvorazrednim izvorima«, pa se zato više ne govori o *prebacivanju postanka saveza 12-ero plemena u XII st.*, nego o *datiranju Qualitera XII stoljećem!* Tim se naravno na vrlo nespretnan način prikriva osnovni problem. Jer poslije svega što je L. u ovom »prikazu« moga mišljenja napisao vidi se da nije shvatio kako se raspravlja o *postanku plemstva 12 plemena*, a ne o *postanku Qualitera*. Kritički historičar ne može i ne smije autentične izvore pretpostaviti jednom jedinom falsifikatu; on jednostavno mora poći putom koji mu pokazuje autentični izvorni materijal, a taj ne počinje prije sredine XIV stoljeća. Što se tiče tvrdnje o nepostojanju »dokumenata« za savez plemstva 12 plemena to je lako riješiti: neka dobro pročita isprave iz XIV st. pa će u njima vidjeti ono što smo svi mi vidjeli kad smo radili na tom materijalu.

Nada Klaić

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.